

Ewa Józwiak

Szoah w nauczaniu Jana Pawła II (1978-1989)

Collectanea Theologica 62/2, 151-158

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

EWA JÓZWIAK, WARSZAWA

SZOAH W NAUCZANIU JANA PAWŁA II (1978—1989)

„Bywa nieraz, że w ciągu rozmowy
stajemy w obliczu prawd,
dla których brakuje nam słów,
brakuje gestu i znaku —
bo równocześnie czujemy:
żadne słowo, gest ani znak —
nie uniesie całego obrazu,
w który wejść musimy samotni,
by się zмагаć podobnie jak Jakub...”

Karol Wojtyła — „Myśl jest
przestrzenią dziwną”

Oświęcim — największe cmentarzysko naszych czasów. Straszliwa hekatomba, która się tam dokonała wstrząsnęła sumieniem świata. Do tamtych wydarzeń wraca się wciąż w dialogu chrześcijańsko-żydowskim. W Polsce jest to temat szczególnie trudny, gdyż Szoah nie jest dla nas czymś obcym, suchą teorią, lecz wrasta niepodzielnie w świadomość każdego z nas, jest sprawą naszego narodu i należy do naszej historii.

Polska przez długie wieki była krajem zamieszkiwanym przez Żydów. Stworzyli tu oni własne formy religijności, bogatą kulturę i specyficzną obyczajowość. I właśnie w Polsce hitlerowcy wznieśli większość obozów zagłady, w których zamordowali miliony Żydów polskich i zwożonych z całej Europy. Szoah stanowi szczególną cezurę w dziejach Żydów, jest również wyzwaniem dla chrześcijan.

Nie jest przypadkiem, że problematykę tę podejmuje bardzo często Jan Paweł II w swym nauczaniu. Jego wypowiedzi wypływają nie tylko z doskonałej znajomości orędzia biblijnego i teologii Soboru Watykańskiego II, którego był czynnym uczestnikiem i współtwórcą uchwalonych przezeń dokumentów. W jego pamięci wciąż żywy jest obraz wadowickiej synagogi, znajdującej się nieopodal gimnazjum, do którego uczęszczał¹. W swej młodości Karol Wojtyła był świadkiem straszliwego dzieła zagłady Żydów, o czym

---

¹ Por. List do Jerzego Klugera, dawnego kolegi szkolnego, z okazji odsłonięcia tablicy upamiętniającej życie, męczeństwo i zagładę Żydów, mieszkańców ziemi wadowickiej (Watykan, 30 marca 1989), w: *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965—1989)*, Warszawa 1990, 236.

często wspomina w swych wypowiedziach². Później, już jako arcybiskup Krakowa, często odwiedzał były obóz koncentracyjny w Oświęcimiu, przystawał pod ścianą śmierci i chodził pośród ruin krematorium w Brzezince³, szukając odpowiedzi na pytanie o granice ludzkiej nienawiści i okrucieństwa. Podczas swej trzeciej pielgrzymki apostolskiej do Polski powiedział do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej: „... papież z Polski ma do tego stosunek szczególnie, ponieważ razem z wami jakoś przeżył to wszystko tu, na ziemi”⁴.

Można śmiało stwierdzić, że Jan Paweł II, jak żaden z jego poprzedników, przyczynił się do rozwoju dialogu chrześcijańsko-żydowskiego i przezwycięzania bolesnej przeszłości w stosunkach między Kościołem a Synagogą. Rozumie bowiem, że aby prowadzić dialog, trzeba przezwyciężyć uprzedzenia, niszczyć złe nawyki, a przede wszystkim trzeba kochać. Podczas licznych podróży apostolskich po całym świecie wszędzie stara się spotykać z przedstawicielami lokalnych wspólnot żydowskich — nawet gdy są one bardzo nieliczne.

Jego miłość, którą żywi do narodu żydowskiego, zawiera w sobie „świadomą wiedzę” o tym wszystkim, co jest dla tego narodu bolesne. Do Szoah ma s t o s u n e k bardzo o s o b i s t y. „To ogromne morze bólu, cierpienie i łez stoi mi przed oczyma i odcisnęło się głęboko w mojej duszy” — powiedział Papież podczas spotkania z Żydami w Austrii — „Zaiste, tego tylko można kochać, kogo się zna”⁵.

Jan Paweł II często podejmuje problematykę Szoah w różnych okolicznościach, o d d a j a c h o ł d i o t a c z a j a c głęboką c z c i a tych, którzy zginęli⁶. Jest świadom, że „wobec grobów ludzkość zawsze stawia sobie pytania”, i że „czyni to zwłaszcza, gdy groby są pozostałością huraganu przemocy i zniszczeń wojennych”⁷. Jest również świadom, że pytania takie muszą pojawiać się tam, gdzie prowadzi się dialog między dwiema religiami, tak bliskimi sobie jak chrześcijaństwo i judaizm, gdyż — jak powiedział w przemówieniu skierowanym do uczestników Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Kolokwium Teologicznego z okazji 20. rocznicy *Nostra aetate* — „stosunki między Żydami i chrześcijanami bynajmniej nie mają charakteru dyskusji akademickich. Przeciwnie, stanowią pod-

² Por. np. Wypowiedź dla dziennikarzy podczas wizyty w siedzibie Stowarzyszenia Prasy Zagranicznej we Włoszech (Rzym, 17 kwietnia 1988), *tamże*, 213.

³ Por. Orędzie telewizyjne do narodu niemieckiego przed pielgrzymką apostolską do RFN (Watykan, 25 kwietnia 1987), *tamże*, 183.

⁴ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Polski (Warszawa, 14 czerwca 1987), *tamże*, 199.

⁵ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Austrii (Wiedeń, 24 czerwca 1988), *tamże*, 215.

⁶ Por. List do Jerzego Klugera..., *tamże*, 237.

⁷ Orędzie Wielkanocne 1985 (Watykan, 7 kwietnia 1985), *tamże*, 149.

stawę naszych religijnych zobowiązań i naszego powołania — jako Żydów i jako chrześcijan”⁸. Kościół więc rozważając tajemnicę cierpienia Izraela czuje się coraz bardziej związany z narodem żydowskim i z jego duchowym bogactwem⁹.

Papież mówiąc o SzoaH nie tylko wspomina samą zagładę. Sięga znacznie głębiej, analizując jej przyczyny. Główną z nich jest — według Jana Pawła II — rasistowska ideologia pogardy dyskryminująca jednych ludzi kosztem wynoszenia innych, znieważająca ludzką godność i dzieląca rasy ludzkie na „wartościowe i godne życia” oraz „bezwartościowe i niegodne życia”¹⁰. Papież wspomina potępienie ideologii rasistowskiej przez Piusa XI, episkopaty niemiecki i holenderski. W swoich przemówieniach często przypomina też, mówiąc o zagładzie, że antysemityzm — jeden z najbardziej tragicznych przejawów rasizmu — został również potępiony przez Kościół. Powołuje się na wspomnianego już Piusa XI, który w 1938 r. stwierdził, że antysemityzm jest niedopuszczalny, przypomina działania Piusa XII i oświadczenie Konferencji Biskupów Stanów Zjednoczonych z 1942 r. W swoim nauczaniu wskazuje, że antysemityzm nie jest zgodny z chrześcijańską wizją godności człowieka¹¹, jest postawą nie dającą się pogodzić z nauką Chrystusa¹². Choć w naszych czasach odżywa on jeszcze niestety w niektórych krajach, papież przypomina wiernym katolickim naukę Kościoła stwierdzając, że „nie ma żadnego teologicznie umotywowanego uzasadnienia usprawiedliwiającego akty dyskryminacji czy prześladowanie Żydów (...) — czyny takie muszą być uważane za grzeszne”¹³. Ta straszliwa ideologia odrzucająca Boga czy wręcz skierowana przeciw Niemu umożliwiła ten jedyny w swoim rodzaju mord¹⁴. Do jakich straszliwych konsekwencji może do-

⁸ Przemówienie wygłoszone 20 kwietnia 1985 w Watykanie, *tamże*, 153.

⁹ Por. Przemówienie do przedstawicieli organizacji żydowskich w Centrum Kulturalnym Contea di Dode podczas pielgrzymki apostolskiej do USA (Miami, 11 września 1987), *tamże*, 207.

¹⁰ Por. Przemówienie do Komitetu Wykonawczego Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (Watykan, 6 czerwca 1984), *tamże*, 141.

¹¹ Por. Przemówienie wygłoszone na spotkaniu z Konferencją Episkopatu RFN w jej siedzibie w Maternushaus podczas pielgrzymki apostolskiej do RFN (Kolonja, 30 kwietnia 1987), *tamże*, 185, oraz List Apostolski z okazji 50. rocznicy wybuchu II wojny światowej (Watykan, 27 sierpnia 1989), *tamże*, 240.

¹² Por. Przemówienie do przedstawicieli Amerykańskiego Komitetu Żydów (Watykan, 15 lutego 1985), *tamże*, 147.

¹³ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Australii (Sydney, 26 listopada 1986), *tamże*, 175; por. także Z modlitwy na Anioł Pański (Watykan, 10 października 1982), *tamże*, 124.

¹⁴ Por. Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Austrii, ... *tamże*, 216, oraz: List do abpa Johna L. Maya, przewodniczącego Krajowej Konferencji Biskupów Katolickich USA (Watykan, 8 sierpnia 1987), *tamże*, 201.

prowadzić brak wiary w Boga i pogarda dla człowieka stworzonego na Jego obraz ukazuje właśnie refleksja nad Szoah. Ale w tym piekle byli i sprawiedliwi. Papież również im poświęca nieco uwagi wskazując na niesioną przez nich pomoc, na ich solidarność i narażanie własnego życia¹⁵. Jan Paweł II określa Szoah jako: „hańbę dla ludzkości”, „szczególną zbrodnię”, „Kalwarię”, „wydarzenie budzące zgrozę”, „ludobójstwo” i morderczy szal¹⁶.

Polski papież zapewniał żydowską wspólnotę, podczas swej trzeciej pielgrzymki apostołskiej do Ojczyzny, że Polacy i Kościół katolicki w naszym kraju, który z bliska patrzył na potworną rzeczywistość zagłady, przeżywał to „w duchu głębokiej solidarności” z Żydami. „Wasze zagrożenie było i naszym zagrożeniem” — mówił — „To nasze nie zrealizowało się w takiej mierze, nie zdążyło się zrealizować w takiej mierze”¹⁷.

Jaka jest wymowa Szoah? — Jan Paweł II refleksji nad tym wydarzeniem nadaje wymiar znacznie głębszy niż wspomnianie i przeżywanie strasznych i tragicznych losów Żydów. Według niego refleksja nad cierpieniem i męczeństwem tego narodu nie może się dokonać bez najgłębszego odniesienia do doświadczenia wiary¹⁸. Zagłada Żydów jest „świadectwem i milczącym krzykiem”¹⁹. „Staliście się przez to wielkim głosem przestrzegającym całą ludzkość, wszystkie narody, wszystkie potęgi tego świata, wszystkie ustroje i każdego człowieka” — mówił papież do polskich Żydów w 1987 r. — „Bardziej niż ktokolwiek inny, właśnie wy, staliście się taką zbawczą przestroga”²⁰. Kilka lat wcześniej, w 1979 r., zatrzymując się przed tablicą w języku hebrajskim w Oświęcimiu, powiedział, że wobec niej ni-

¹⁵ Por. Przemówienie w Synagodze Większej (Rzym, 13 kwietnia 1986), *tamże*, 164, oraz: Homilia na Mszy św. beatyfikacyjnej błog. Edyty Stein — siostry Teresy Benedykty od Krzyża, męczennicy, podczas pielgrzymki apostołskiej do RFN (Kolonja, 1 maja 1987), *tamże*, 188.

¹⁶ Por. List Apostolski z okazji 50. rocznicy wybuchu II wojny światowej (Watykan, 27 sierpnia 1989), *tamże*, 239; List do Konferencji Episkopatu Polski z okazji 50. rocznicy wybuchu II wojny światowej (Watykan, 25 sierpnia 1989), *tamże*, 238; Przemówienie w Synagodze Większej (Rzym, 13 kwietnia 1986), *tamże*, 164; Homilia podczas Mszy św. na terenie byłego obozu zagłady Auschwitz-Birkenau (Oświęcim-Brzezinka, 7 czerwca 1979), *tamże*, 99.

¹⁷ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Polski, *tamże*, 198.

¹⁸ Por. Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Austrii, *tamże*, 217.

¹⁹ List do abpa Johna L. Maya, *tamże*, 201.

²⁰ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Polski, *tamże*, 198—199; por. też Przemówienie ogłoszone podczas Nieszporów Europejskich w ramach pielgrzymki apostołskiej do Austrii, *tamże*, 131.

komu nie wolno przejść obojętnie²¹. Jest rzeczą niedopuszczalną, by zagłada spotykała się z obojętnością²².

W swoich wystąpieniach papież wielokrotnie podkreśla sens chrześcijańskiego pochylania się nad żydowskim doświadczeniem Szoah. Tym sensem jest dla Jana Pawła II „szukanie i próba uchwycenia najbardziej autentycznego, specyficznego i powszechnego znaczenia eksterminacji”²³. Rozważanie Szoah przez chrześcijan jest również „motywelem szczerego żalu, szczególnie gdy pomyśli się o obojętności i czasami urazach, które w szczególnych okolicznościach historycznych podzieliły Żydów i chrześcijan”²⁴.

Wspominając 40. rocznicę powstania w warszawskim getcie papież powiedział: „Oddając hołd pamięci niewinnie pomordowanych, prosimy: Niech Bóg przedwieczny przyjmie tę ofiarę za ocalenie świata”²⁵. Widzi on w Szoah ofiarę, którą naród żydowski poniósł za innych, również przeznaczonych na wyniszczenie. Wielokrotnie również podejmował wątek oczyszczającej mocy cierpienia: „Im straszliwsze cierpienie, tym większe oczyszczenie. Im boleśniejsze doświadczenie, tym większa nadzieja”²⁶. Cierpienie i męczeństwo poniesione przez naród żydowski Jan Paweł II widzi w perspektywie wiary jako jego misję we współczesnym świecie wobec całej ludzkości²⁷. Po okropnościach Szoah wielu teologów zadawało sobie pytanie, jak było możliwe, że Bóg do tego dopuścił. Niektórzy stwierdzali wręcz, że Przedwieczny opuścił Izraela. „Nie możemy pozostawać obojętni na tak niezmiernie cierpienie” — mówił papież do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej w Austrii — „ale wiara mówi nam, że Bóg nie opuszcza prześladowanych, lecz objawia się im i przez nich oświeca każdy naród na drodze zbawienia”²⁸.

W spotkaniach z byłymi więźniami obozów hitlerowskich Jan Paweł II, nawiązując do filmu *Szoah* zrealizowanego dla utrwaleń świadectw ludzi, którzy przeszli przez piekło obozu — byłych więźniów, a nawet katów — mówił o jego wymowie: film został zrealizowany, by poruszyć ludzkie sumienia, aby o okropnościach

²¹ Por. Homilia podczas Mszy św. na terenie byłego obozu zagłady Auschwitz-Birkenau, *tamże*, 99.

²² Por. List do abpa Johna L. Maya, *tamże*, 201.

²³ *Tamże*.

²⁴ *Tamże*.

²⁵ Wspomnienie 40. rocznicy powstania w getcie warszawskim podczas audiencji generalnej (Watykan, 13 kwietnia 1983), *tamże*, 127.

²⁶ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Polski, *tamże*, 198.

²⁷ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Polski, *tamże*, 199.

²⁸ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Austrii, *tamże*, 217.

tych nie zapomnieć i nigdy nie przyzwyczać się do rasizmu i zdolności niszczenia²⁹.

Wspominać Szoah to znaczy, według Jana Pawła II, „mieć nadzieję, że nigdy się on już nie powtórzy, i z całych sił o to zabiegać”³⁰. Wielokrotnie papież wzywa do modlitwy o to, by podobna tragedia się już nigdy więcej nie wydarzyła³¹.

Co konkretnego można uczynić, by ta straszliwa historia nie powtórzyła się? Szukając odpowiedzi na to pytanie papież sięga po dokument soborowy (DRN 4) oraz *Wskazówki i sugestie w sprawie wprowadzenia w życie deklaracji soborowej «Nostra aetate» nr 4*, by na ich podstawie nawoływać do wychowania w duchu miłości, szacunku dla innych, otwartości na wszystkich ludzi³². To nowe i inne wychowanie musi być połączone — zdaniem papieża — z głęboką przemianą dokonaną w ludzkich sercach, z rzeczywistym duchowym nawróceniem (por. DE)³³. Jan Paweł II bardzo dużą wagę przywiązuje do pracy nad młodzieżą. Jednocześnie młodych chrześcijan i Żydów, ucząc ich wspólnego życia i modlitwy razem kształtuje się nowe pokolenie kobiet i mężczyzn solidarnych w stosunku do siebie nawzajem, umiejących nieść pomoc potrzebującym ponad barierami religijnymi i uprzedzeniami rasowymi³⁴. Postawa katolików ma być „postawą najwyższego szacunku” w stosunku do Żydów, więcej: „katolicy powinni mieć nie tylko szacunek, ale również wielką braterską miłość, bo nauką zarówno hebrajskiej jak i chrześcijańskiej Biblii jest to, że Żydzi są miłowani przez Boga, który powołał ich nieodwołalnym powołaniem”³⁵. Papież apeluje też o podjęcie przez chrześcijan z Europy zobowiązania, by wraz ze wszystkimi ludźmi dobrej woli pracowali na rzecz „nowej cywilizacji miłości”; może to być najwspanialszy dar dzisiejszej Europy dla świata w jego drodze do sprawiedliwości i pokoju³⁶.

²⁹ Por. Przemówienie wygłoszone do grupy ok. 500 b. więźniów obozów hitlerowskich i uczestników ruchu oporu w czasie II wojny światowej (Watykan, 26 września 1985), *tamże*, 156.

³⁰ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Austrii, *tamże*, 217.

³¹ Por. Przemówienie do uczestników Międzynarodowego, Katolicko-Zydowskiego, Kolokwium Teologicznego z okazji 20. rocznicy *Nostra aetate*, *tamże*, 152.

³² Por. Przemówienie do przedstawicieli Amerykańskiego Komitetu Żydów (Watykan, 15 lutego 1985), *tamże*, 147.

³³ Por. Przemówienie do Komitetu Wykonawczego Międzynarodowej Rady Chrześcijan i Żydów (Watykan, 6 czerwca 1984), *tamże*, 141.

³⁴ Por. *tamże*, 141—142.

³⁵ Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostołskiej do Austrii, *tamże*, 175.

³⁶ Por. Przemówienie na spotkaniu z Centralną Radą Żydów w w dniu beatyfikacji Edyty Stein podczas pielgrzymki apostołskiej do RFN (Kolonia, 1 maja 1987), *tamże*, 196.

Często w przemówieniach papieskich mowa jest też o wielkiej roli dialogu, jaki prowadzą ze sobą obie nasze religie. Wzorem dla świata może tu być dialog prowadzony w USA³⁷. W dialogu bowiem obie strony mogą wciąż pełniej poznawać głębię wspólnego dziedzictwa, poznawać i obdarowywać siebie nawzajem dobrami duchowymi. Dialog wreszcie może być dobrą szkołą pojednania³⁸, można przezeń poznawać przyczyny Szoah i eliminować korzenie antysemityzmu, usunąć wszelką przemoc. Dialog również — zdaniem papieża — dopomaga, by wspólne świadectwo wiary przynosiło trwałe owoce³⁹.

Jan Paweł II często apeluje do wszystkich bez wyjątku ludzi wzywając ich do odrzucenia uprzedzeń i zwalczania wszelkich form rasizmu w imię podstawowej godności każdego człowieka. Nawołuje do coraz głębszego uświadamiania sobie przynależności wszystkim do jednej rodziny ludzkiej⁴⁰. Swoje wezwanie jednak przede wszystkim kieruje do wiernych katolickich, by pod przewodnictwem swych biskupów w każdej diecezji wprowadzili w życie postanowienia Soboru Watykańskiego II i późniejsze zalecenia Stolicy Apostolskiej dotyczące nauczania o Żydach i judaizmie⁴¹.

W swym nauczaniu papież poruszając problematykę Szoah: 1. omawia powody, dla których ją podejmuje; 2. wspomina zagładę jako fakt historyczny; 3. szukając jej przyczyn, wskazuje na rasizm i antysemityzm; 4. przypomina sytuacje solidarności z Żydami i niesienie im pomocy z narażeniem życia; 5. rozpatrując wymowę Szoah, mówi o zagładzie z perspektywy wiary, wskazując na jej symboliczny charakter zbawczej przestrogi, ofiary za ocalenie świata. Zaś zabieganie o to, by zagłada się nie powtórzyła, to według Jana Pawła II: 1. potrzeba duchowego nawrócenia; 2. wychowanie w du-

³⁷ Por. Przemówienie do przedstawicieli organizacji żydowskich w Centrum Kulturalnym Contea di Dode, *tamże*, 206—207.

³⁸ Por. Przemówienie do uczestników Międzynarodowego, Katolicko-Żydowskiego, Kolokwium Teologicznego z okazji 20 rocznicy *Nostra aetate...*, *tamże*, 153; Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej we Francji na audiencji dla Wielkiego Rabina Paryża, Jacoba Kaplana, i towarzyszących mu osób podczas pielgrzymki apostolskiej do Francji (Paryż, 1 czerwca 1980), *tamże*, 103; Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Austrii, *tamże*, 215—216.

³⁹ Por. Przemówienie do przedstawicieli organizacji żydowskich w Centrum Kulturalnym Contea di Dode, *tamże*, 208; Przemówienie do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Austrii..., *tamże*, 217—219.

⁴⁰ Por. List apostolski z okazji 50. rocznicy wybuchu II wojny światowej, *tamże*, 239.

⁴¹ Por. Przemówienie do przedstawicieli organizacji żydowskich w Centrum Kulturalnym Contea di Dode, *tamże*, 209.

chu miłości, szacunku, otwartości (ze szczególnym naciskiem na wychowanie młodzieży) — wypracowanie „nowej cywilizacji miłości”; 3. odrzucenie uprzedzeń, zwalczanie dyskryminacji rasowej; 4. prowadzenie dialogu chrześcijan z Żydami, który ma być szkołą pojednania.

Nauczanie papieskie nie zawiera jednak bardziej szczegółowych rozważań dotyczących dwóch bardzo ważnych aspektów: 1. czym jest Szoah dla tych, którzy zginęli? i 2. czym jest Szoah dla tych, którzy przeżyli? Z tymi dwoma zagadnieniami łączą się pytania postawione przez tzw. teologię po Oświęcimiu (na przykład pytanie o wszechmoc czy też niemoc Bożą podczas Szoah, problem „śmierci Boga”, i wiele innych). Papież zajmuje się jedynie trzecim aspektem Szoah: czym jest Szoah dla nas dzisiaj?

Jest to więc — w pewnym sensie — spojrzenie niepełne. Ale są takie pytania — a do nich chyba należą te, których nie podjął Jan Paweł II — stanowiące wyzwanie zarówno dla chrześcijan, jak i dla Żydów. Dlatego obie strony powinny wspólnie szukać nań odpowiedzi.

EWA JÓZWIAK, WARSZAWA